

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/54/7-13>

**Şərəbani Məmmədova**

Naxçıvan Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0000-0002-8425-5080>

sherebani@gmail.com

**Nadir Hüseynbəyli**

Naxçıvan Dövlət Universiteti

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0009-0006-5541-6814>

nadilhuseynbeyli@ndu.edu.az

**Fəxrəddin Cəfərov**

Naxçıvan Dövlət Universiteti

tarix elmləri doktoru

<https://orcid.org/0009-0006-5541-6814>

fexreddinceferov@gmail.com

## **“İrəvani” imzası ilə tanınan Azərbaycan ziyalıları**

### **Xülasə**

Məqalədə İrəvan şairlərinin fəaliyyətindən, onların yaradıcılığının qiymətləndirilməsi və bu sənətkarların ədəbiyyat tariximizdəki rolundan bəhs olunur. “Mərkəzi-üləma, füzəla və şüəra” şəhəri olan İrəvan böyük alimlər və müctəhidlər yetirmiş, elm və mədəniyyət tariximizə “İrəvani” təxəllüsü ilə daxil olmuş bir çox alim, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimi mədəniyyətimizə önəmli töhfələrini vermişdir. Əslən İrəvandan olan, xarici ölkələrdə “İrəvani” soyadı və təxəllüsü ilə yazıb-yaradan onlarla elm və mədəniyyət xadimi haqqında məlumatlar mövcuddur. Dəlil İrəvani, Daniş Mirzə Rzaxan, Əbülqasim İrəvani, Mollabaşı Hacı Mirzə Əbdülkərim İrəvani-Təbrizi, Bəzmi, Ləli, Müttəlli, Sabir Hacı Rza Dilmani, Fəzləli Təbrizi, Hərif, Höccət, Şakir İrəvani, Fəxri İrəvani, Qabil İrəvani, Qüdsi İrəvani, Nazim İrəvani adlı sənətkar və alimlərdən bəhs edilmişdir. Firudin bəy Köçərli *Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi* əsərinin müəllifi adları çəkilən müəlliflər haqqında daha geniş məlumat vermiş, əsərlərindən nümunələri təhlilə cəlb etmişdir. İrəvani imzası daşıyan, lakin İrəvandan kənarda yaşayan elm və mədəniyyət xadimləri haqqında da məlumat verilmiş, onların tərcümeyi-halı və yaradıcılığı haqqında mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir.

**Açar sözlər:** *Azərbaycan, İrəvani, imza, şair, təxəllüs*

**Sharabani Mammadova**

Nakhchivan State University

<https://orcid.org/0000-0002-8425-5080>

sherebani@gmail.com

**Nadir Huseynbeyli**

Nakhchivan State University

PhD in History

<https://orcid.org/0009-0006-5541-6814>

nadilhuseynbeyli@ndu.edu.az

**Fakhraddin Jafarov**

Nakhchivan State University

Doctor of Historical Sciences

<https://orcid.org/0009-0006-5541-6814>

fexreddinceferov@gmail.com

## Intelligents of Azerbaijan Known by the Signature “İravanı”

### Abstract

The article talks about the activity of Yerevan poets, the evaluation of their creativity, and the role of these artists in our literary history. İravan, the city of “the center of ulema, fuzela, and shura”, produced great scientists and mujtahids. There is information about dozens of scientific and cultural figures who were originally from Yerevan, who wrote and created under the surname and pseudonym “İravanı” in foreign countries. Dalil İravanı, Danis Mirza Rzaxan, Abulgasim İravanı, Mollabashi Haji Mirza Abdulkarim İravanı-Tabrizi, Bazmi, Lali, Muttallah, Sabir Hachi Rza Dilmani, Fazli Tabrizi, Harif, Hojjat, Shakir İravanı, Fakhri İravanı, Gabil İravanı, Qudsi İravanı, Nazim İravanı—artists and scientists—are discussed. Firudin Bey Kocherli, the author of *The History of Azerbaijani Literature*, gave more extensive information about the mentioned authors and analyzed examples of their works. Information was also given about scientific and cultural figures who bore the İravanı signature but lived outside of Yerevan, and controversial issues regarding their biographies and creativity were clarified.

**Keywords:** Azerbaijan, İravanı, signature, poet, pseudonym

### Giriş

Bu gün Ermənistan dövləti kimi təqdim olunan ərazilər tarixən Azərbaycan torpaqları olmuş, xüsusilə İrəvan əsrlər boyu zəngin ədəbi-mədəni və ictimai-siyasi mühitə malik bir şəhər kimi tanınmışdır. Bu mühitdə yaşamış və fəaliyyət göstərmiş görkəmli alimlər, şairlər və mədəniyyət xadimləri Şərq elmi, ədəbiyyatı və mədəniyyətinin inkişafında mühüm rol oynamışlar. Orta əsr tarixi mənbələrində şəhərin Rəvan və İrəvan adları ilə çəkilməsi və bu məkanın azərbaycanlılara mənsubluğunun qeyd olunması həmin tarixi həqiqətlərin beynəlxalq ictimaiyyətə elmi əsaslarla çatdırılmasını zəruri edir. Çünki erməni kilsələrində din xadimləri tərəfindən uydurulan “saxta tarix” reallığı əks etdirmir (Mustafa, 2020). Xüsusilə Qərbi Azərbaycan və İrəvan bölgəsində yaşayıb-yaratmış söz və fikir adamlarının həyat və yaradıcılığının araşdırılması bu torpaqların əsrlər boyu əsas sakinlərinin kimliyini təsdiqləyən mühüm dəlillər sırasındadır.

Nadir şahın öldürülməsi ilə Əfşarlar imperiyasının dağılması xanlıqların yaranmasına səbəb olmuşdur. Əfşarlar dövründə və ondan əvvəl də Cuxursəəd bəylərbəyliyi olmuş ərazidə Mirmehdi xan tərəfindən İrəvan xanlığının təməli qoyulmuşdur. 1828-ci ilə qədər mövcud olmuş İrəvan xanlığı və onun mərkəzi olan İrəvan şəhəri iqtisadi və mədəni cəhətdən inkişaf etmiş şəhərlərdən olmuşdur (Əliyev & Həsənov, 2007).

### Tədqiqat

İrəvanın inkişafı ümum Azərbaycanının inkişafı ilə həmahəng gedir, bütövlükdə xalqı cəhalət və fanatizm girdabından qurtarmağa çalışan ziyalılar İrəvanda da fəaliyyət göstərirdi. Tədqiqatçılar onları “zülmət aləmində işıq” olan ziyalılar adlandırırdılar (Zeynalov, 2013, s. 15).

Azərbaycanın böyük ədəbiyyatşünas alimi Firidun bəy Köçərlinin “Mərkəzi-üləma, füzəla və şüəra” kimi səciyyələndirdiyi İrəvan böyük alimlər, müctəhidlər və sənətkarlar yetişdirmiş, elm və mədəniyyət tariximizdə “İrəvani” təxəllüsü ilə tanınan çoxsaylı şəxsiyyətlərin fəaliyyəti ilə seçilmişdir. Əslən İrəvandan olan və müxtəlif ölkələrdə “İrəvani” soyadı və ya təxəllüsü ilə tanınan onlarla elm və mədəniyyət xadimi haqqında etibarlı mənbələrdə məlumatlar mövcuddur. Mirzə Məhəmmədəli Tərbiyət *Danişməndani-Azərbaycan* əsərində Dəlil İrəvani, Daniş Mirzə Rzaxan, Əbülqasim İrəvani, Mollabaşı Hacı Mirzə Əbdülkərim İrəvani-Təbrizi, eləcə də Bəzmi, Ləli, Müttəllə, Sabir Hacı Rza Dilmani, Fəzləli Təbrizi, Hərif və Höccət kimi alim və sənətkarlar haqqında məlumat vermişdir (Tərbiyət, 1987).

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin iki cildlik fundamental tədqiqatının müəllifi Firidun bəy Köçərli bu şəxsiyyətlər barədə daha əhatəli bilgilər təqdim etmiş, onların əsərlərindən nümunələri elmi təhlilə cəlb etmişdir. 1885–1895-ci illərdə İrəvan gimnaziyasında müəllim kimi çalışan Firidun bəy Köçərli İrəvan ədəbi mühitinin nümayəndələrinin yaradıcılığını toplamış, İrəvan şairlərinə ayrıca bölmə

ayırmışdır. Lakin onun şəxsi arxivində saxlanılan, ümumilikdə 36 səhifəlik bir dəftər və Ləlinin (Mirzə Ağa Əli İrəvani) şeirlərinin əlyazmalarını ehtiva edən 8 səhifəlik digər dəftər 1937-ci ildə NKVD tərəfindən məhv edilmişdir. Bu materiallarda Bəzminin (Məşədi İsmayıl Hacı Kazımzadə), Müttəllənin (Mirzə Kazım Qazi Əsgərzadə Axund Əhmədov) və Sabirin (Hacı Seyid Rza Əmirzadə) şeirləri yer alırdı (“İrəvan xanlığının varisi”, n.d.). 2001-ci ildə Tehranda “Zufa” nəşriyyatında çap olunan *İrəvan müsəlman sakinli şəhər olmuşdur* adlı kitabda görkəmli Azərbaycan alimi, uzun illər Təbriz radio-televiziyasında fəaliyyət göstərmiş Səməd Sərdariniya (1947–2008) Əziz Dövlətabadinin 1991-ci ildə nəşr etdirdiyi *Qafqazda fars dilində yazılan şeirlər* kitabına istinad edərək “İrəvani” imzası ilə tanınan 12 şair haqqında məlumat vermişdir. Aşüftə İrəvani, Aşub İrəvani, Çəsmə İrəvani, Bidil İrəvani, Höccət İrəvani, Hərif İrəvani, Dəlil İrəvani, Şakir İrəvani, Fəxri İrəvani, Qabil İrəvani, Qüdsi İrəvani və Nazim İrəvani kimi Azərbaycan və fars dillərində yazan bu şairlərin yaradıcılığından nümunələr də kitaba daxil edilmişdir (Sərdariniya, 2014, s. 197–216).

Səməd Sərdariniyanın 247 səhifəlik bu fundamental tədqiqatı yüzilliklər boyu Azərbaycan şəhəri olmuş İrəvanın hansı tarixi-siyasi proseslər nəticəsində Erivan adlandırılmasını, Azərbaycan torpaqlarında qondarma erməni dövlətinin necə formalaşdırıldığını zəngin tarixi və elmi faktlar əsasında ortaya qoyur. Eyni zamanda *Danişməndani-Azərbaycan* əsərində Fəzləli İrəvani (Təbrizi), Hərif İrəvani, Höccət İrəvani və Daniş Mirzə Rza xan kimi ziyalıların elmi və ədəbi fəaliyyətinə də xüsusi yer ayrılmışdır.

İrəvani adı ilə tanınan çoxsaylı görkəmli alim və din xadimləri müxtəlif dövrlərdə yaşayıb fəaliyyət göstərmişlər. Ayətullah Şeyx Əbdülkərim İrəvani, Şeyxülislam Fazil İrəvani, Hacı Şeyx Nəcəfi İrəvani, azərbaycanlı fəqih Ayətullah Hacı Şeyx Məhəmməd Təqi (təxminən 1915-ci ildə İraqın Nəcəf şəhərində dünyaya gəlmiş, əslən İrəvandan olmuşdur), həmçinin Həzrət Ayətullah Mirzə Yusif İrəvani bu silsiləyə daxil olan nüfuzlu elm adamlarıdır. Ziyəddin Məhərrəmov İrəvan xanlığının adlı-sanlı adamlarının öz adlarına “İrəvani” nisbəsini əlavə etməsi fikrini diqqətə çatdırmışdır (Məhərrəmov, 2010, s. 93). Ümumiyyətlə, XIX əsrdə İrəvan şəhərində progimnazianın açılması, İrəvan Kişi Gimnaziyasının və İrəvan Müəllimlər Seminariyasının fəaliyyət göstərməsi tarixçi tədqiqatçılar tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş, ədəbi mühitin inkişafında müsbət hadisə kimi dəyərləndirilmişdir (Bayramov, 2023, s. 94).

Aşüftə İrəvani kimi tanınan şairin əsl adı Kəlbəhüseynbəy olmuşdur. O, İrəvanın nüfuzlu əyan ailələrindən birinə mənsub idi və əmisi Hacı Molla Məhəmmədin şəhərin şeyxülislamı vəzifəsini daşdığı mənbələrdə qeyd olunur. Tarixi məlumatlara görə, Aşüftə bir müddət Tehranda Zilli Sultan Əlişahın xidmətində olmuş, onun şeirləri isə həm üslub, həm də məzmun baxımından zərifliyi və cazibəsi ilə seçilmişdir. Şairin lirikasında emosional dərinlik və bədii ifadə gücü açıq şəkildə hiss olunur.

Aşub İrəvani — əsl adı Mirzə İsmayıl — Qacarlar dövründə Fətəli şahın məddahları sırasında yer almışdır. O, İrəvan xanı Hüseynqulu xan və qardaşı Həsən xanın təşəbbüsü ilə Müslümün oğlanlarının məzarı üzərində ucaldılmış günbəzli abidənin inşa tarixini poetik dillə təsvir etmişdir. Təəssüf ki, bir zamanlar İrəvanda müsəlman məzarları üzərində mövcud olan bu cür memarlıq abidələri, o cümlədən sözügedən günbəz, sonradan tamamilə məhv edilmişdir.

Fətəli şah Qacarin müasiri olan Dəlil İrəvani şahı mədh etdiyi qəsidəsinin sonunda İrəvan xanı Hüseynqulu xanın əsasını qoyduğu İrəvan məscidinin tikilmə tarixini də şeir dili ilə ifadə etmişdir. Bu fakt şairin yalnız mədhiyyə ustası deyil, eyni zamanda tarixi hadisələri sənət vasitəsilə yaddaşa köçürən yaradıcı şəxsiyyət olduğunu göstərir.

“Müttəllə” təxəllüsü ilə tanınan Mirzə Kazım Qazi Əsgərzadə Axund Əhmədov 1832-ci ildə (hicri 1248) Bərağuş qəsəbəsində anadan olmuşdur. Gənc yaşlarında Təbriz bölgəsindən İrəvana köçmüş, ömrünün sonunadək burada yaşayıb fəaliyyət göstərmişdir. O, 1894-cü ildə (hicri 1312) İrəvanda vəfat etmişdir; bəzi mənbələrdə isə vəfat tarixi 1892-ci il kimi göstərilir. Mirzə Kazım Müttəllə ərəb əlifbasının islahı ilə bağlı xüsusi risalə qələmə almış, xüsusilə “əlif”, “vav” və “ye” hərflərinin təkmilləşdirilməsini vacib hesab etmişdir. O, Mirzə Fətəli Axundzadə kimi, ərəb qrafikasının Azərbaycan dilinin fonetik imkanlarını tam əks etdirmədiyini və savadsızlığın əsas səbəblərindən birinin məhz bu çətinlik olduğunu irəli sürmüşdür.

Firidun bəy Köçərli qeyd edir ki, bu risalə “Kəşkül” qəzetinə göndərilə də, nəşr edilməmiş, əlyazma nüsxəsi isə onun şəxsi arxivində saxlanılmışdır. Köçərli risalədən nümunələr də təqdim etmişdir. İrəvan ziyalı Mirzə Kazım Müttəllə ilə yanaşı, Mirzə Abbas Məhəmmədov da şəhərdə maarifçilik fəaliyyəti ilə məşğul olmuş, ibtidai sinif şagirdləri üçün hekayə, nağıl və düzgüldən ibarət dərs vəsaiti hazırlamışdır. Bu kitab uşaqlarda oxu-yazıya maraq oyatmaq məqsədi daşıyırdı. Mirzə Abbas Məhəmmədovun məlumatına əsasən, Müttəllənin bütün şeirləri farsca yazılmışdır.

Lakin Firidun bəy Köçərli Mirzə Kazımın həm fars, həm də Azərbaycan dilində qələmə aldığı şeirlərdən nümunələr verməklə bu fikri qismən təkzib edir.

İrəvan ədəbi mühitində “Bəzmi” təxəllüsü ilə tanınan Məşədi İsmayıl Hacı Kazımxadə 1846-cı ildə (hicri 1262) İrəvan şəhərində doğulmuşdur. O, XIX əsr Azərbaycan maarifçisi Mirzə Məhəmmədağlı Sidqi Naxçıvaninin məktəbində təhsil almış, qısa müddət ərzində fars və türk dillərini mükəmməl səviyyədə mənimsəmişdir. Varlı tacir olmasına baxmayaraq, Bəzmi zərif təbi, xoş ünsiyyəti və yüksək mədəni davranışı ilə İrəvan əyanları və xüsusilə şairlər arasında böyük hörmət qazanmışdır. Firidun bəy Köçərlinin yazdığına görə, onun fars və türk dillərində bir kitab həcmində şeirləri olsa da, bu irs sistemli şəkildə toplanmamışdır. Bəzminin yaradıcılığında əsasən qəzəl, rübai və müxəmməs janrları üstünlük təşkil etmiş, eyni zamanda satirik və həcvi şeirləri də olmuşdur. Köçərli onun “Əndəlib” (“Bülbül”) təxəllüsü ilə yazdığı şeirlərdən də nümunələr təqdim etmişdir (Köçərli, 2005, s. 227). Məşədi İsmayıl Kazımxadə ömrünün son iyirmi ilini maarif işinə həsr etmiş, İrəvanda məktəb açaraq yeni tədris üsullarının tətbiqinə çalışmışdır. Lakin köhnə tədris ənənələrinə qarşı çıxması və yeni əlifba təşəbbüsləri dövrün bəzi çevrələrində istehza ilə qarşılanmışdır. Məhəmmədəli Tərbiyət öz təzkirəsində “Bəzmi” təxəllüslü iki şairin adını çəksə də, onların heç birinin İrəvanlı Məşədi İsmayıl Hacı Kazımxadə olmadığı xüsusi olaraq vurğulanmalıdır.

XIX əsrdə İrəvan ədəbi mühitində fəaliyyət göstərmiş digər tanınmış simalardan biri “Sabir” təxəllüsü ilə yazıb-yaradan Hacı Seyid Rza Əmirzadədir. Məhəmmədəli Tərbiyət onu mənbələrdə Sabir Hacı Rza Dilmani adı ilə yad etmişdir. Seyid Rza 1846-cı ildə Xoy şəhərində anadan olsa da, 27 yaşından etibarən ömrünün sonuna qədər İrəvanda yaşamış və burada yaradıcılıq fəaliyyəti göstərmişdir. Firidun bəy Köçərli onu xoş ünsiyyətli, səlis ifadə qabiliyyətinə malik, zərif təbli bir şair kimi xarakterizə etmiş, bununla yanaşı, onun mədh, həcv və qəsidə janrında yazdıqlarını yüksək qiymətləndirmədiyini də qeyd etmişdir (Köçərli, 2005).

Şairin İrəvana gəlişi Həsən bəy Zərdabinin “Əkinçi” qəzetini nəşr etdirdiyi dövrə təsadüf edir. Seyid Rza Əmirzadə imzası ilə “Əkinçi”də onun həm nəsr, həm də nəzm nümunələri çap olunmuşdur. XIX əsrin sonlarında Hüseyn Əfəndi Qayıbov *Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir* adlı topluya Seyid Rza Əmirzadənin şeirlərindən nümunələr daxil etmişdir. Hazırda AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan həmin *Məcmuədə* şairin müxəmməs, müstəzad, tərkibbənd və tərcibənd janrlarında yazdığı əsərləri də yer almışdır. Seyid Rza Əmirzadə 1896-cı ildə (hicri 1312) İrəvanda təxminən 60 yaşında vəfat etmişdir. Firidun bəy Köçərli isə onun ölüm tarixini hicri 1322-ci il kimi göstərmişdir. “Zari” təxəllüsü ilə yazan Mirzə Abbas Seyid Rza Sabirin doğum və vəfat tarixlərini məzar daşı üzərinə həkk etmək məqsədilə iki beytdən ibarət qitə yazmış, bu qitədə şairin ölüm tarixi Tərbiyətin qeyd etdiyi kimi “şairi-şirinməqal” ifadəsi ilə göstərilmişdir (Məhəmmədəli, 1987).

İrəvan ədəbi mühitinin digər görkəmli nümayəndələrindən biri də “Ləli” təxəllüsü ilə tanınan Mirzə Ağə Əli İrəvani (Mirzə Əlixan) olmuşdur. O, Hacı Ağə Mirzə İrəvaninin oğlu idi. Firidun bəy Köçərli *Azərbaycan ədəbiyyatı* əsərində onu Mirzə Əlixan Şəmsül-Hükəmə (“Ləli”) adı ilə təqdim etmiş və yaradıcılığından nümunələr vermişdir. Mirzə Ağə Əli 1845-ci ildə Təbrizdə anadan olmuş, ilkin təhsilini mollaxanada almışdır. Gənc yaşlarından atası ilə birlikdə Təbrizə gedərək ədviyyat ticarəti ilə məşğul olmuş, daha sonra isə qədim tibb mənbələrinə əsaslanan nüsxəbəndlik fəaliyyəti göstərmişdir. Sonralar İstanbulda tibb fakültəsini bitirmiş, Təbrizə qayıtdıqdan sonra həkim kimi böyük şöhrət qazanmış və nəhayət Tehrandə Nəsrəddin şahın saray həkimi və fransız dilini bilməsi səbəbilə tərcüməçisi olmuşdur. O, şahın müşayiəti ilə Şərq və Qərb ölkələrini də gəzmışdir.

Ləli Mirzə Ağə Əli İrəvani şeirlərini həm fars, həm də Azərbaycan dillərində yazmış, Firidun bəy Köçərlinin məlumatına görə, yaradıcılığının böyük hissəsi türkcə olmuşdur. Onun hikmətli ifadələri

xalq arasında zərbi-məsəl kimi işlədilmişdir. Sadə, aydın və axıcı dillə yazılmış qəzəl, qəsidə, mərsiyə, mədhiyyə və həcvlərdən ibarət “Divan”ı 1882, 1898 və 1907-ci illərdə geniş tirajla nəşr olunmuş, daha sonra 1944-cü ildə Təbrizdə iki cildə təkmilləşdirilmiş variantda çap edilmişdir. Ləli Mirzə Ağa Əli İrəvani 1907-ci ildə Tiflisdə vəfat etmişdir. Məhəmmədəli Tərbiyət aşağıdakı qəzəli də onun müəllifi hesab etmişdir. Əslən İrəvandan olan Mollabaşı Hacı Mirzə Əbdülkərim İrəvani-Təbrizi 1877-ci ildə (hicri 1294) vəfat etmişdir. Mənbələrdə onun əruz elmi və fars dilinin qrammatikası ilə bağlı risalə yazdığı, bu əsəri 1845-ci ildə Təbrizdə çap etdirdiyi, həmçinin qafiyə nəzəriyyəsinə dair başqa bir əsərinin əlyazma halında mövcud olduğu göstərilir.

Daniş Mirzə Rza xan Daniş Hacı Hüseyn İrəvaninin oğlu olmuş, 1853-cü ildə (hicri 1270) Təbrizdə dünyaya gəlmişdir. O, Tiflis, Peterburq və İstanbulda İran dövlətinin konsulu və səfiri kimi fəaliyyət göstərmişdir. Mənbələrdə onun dünya miqyasında sülhün bərpası, insan ömrünün uzadılması və fars əlifbasının izahı mövzularında nəzm və nəsr əsərləri yazdığı qeyd olunur. “Müntəxəbatı-Daniş” adlı əsəri 1888-ci ildə (hicri 1306) nəşr edilmişdir.

Dövrünün tanınmış alimi, fəqihi və müctəhidi Ayətullah əl-Üzma Mirzə Fəzləli Müctəhid İrəvani 1861-ci ildə Təbrizdə anadan olmuşdur. O, yalnız dini elmlərdə deyil, poetik yaradıcılıqda da tanınmış, müasirləri tərəfindən “Səfa” ləqəbi ilə yad edilmişdir. *Danişməndani-Azərbaycan* təzkirəsində onun “Hədaiqul-arifin” (“Ariflərin bağları”) adlı əsərinin mövcudluğu qeyd olunur. Alimin üçcildlik “Riyazül-Əzhar”, “Səfərnəməyi Avropa” və ərəb-fars dillərində çap olunmuş “Divani-Əşar” əsərləri elmi və ədəbi irsinin mühüm nümunələridir. Mirzə Fəzləli Müctəhid İrəvani 1909-cu ildə vəfat etmiş və Təbrizdə dəfn olunmuşdur.

Məhəmmədəli Tərbiyət Hərif İrəvani haqqında verdiyi məlumatlarda onun əslən İrəvandan olduğunu qeyd edir, eyni zamanda şairin Abbas Mirzə Naibüssəltənənin şərəfinə qəsidə yazdığını bildirir. Tərbiyət Hərifin yaradıcılığından iki misranı nümunə kimi təqdim edərək onun klassik poeziya üslubuna bələdliyini və mövsüm motivlərini poetik dillə ifadə etdiyini göstərir.

Höccət İrəvani barəsində də Tərbiyətin təzkirəsində maraqlı qeydlərə rast gəlinir. Mənbəyə görə, o da İrəvan mənşəlidir və Fətəli xan Səbanının qəsidəsinə cavab olaraq İrəvan sərkərdəsinin dilindən qəsidə qələmə almışdır. Bu fakt Höccət İrəvaninin həm dövrün ədəbi polemikasında fəal iştirak etdiyini, həm də saray mühitinə yaxın olduğunu göstərir.

İrəvani təxəllüsü ilə tanınan şairlər sırasında əsl adı Əli xan olan Nazim İrəvani, əsərlərini “Şakir” təxəllüsü ilə yazan kor şair Şeyx Musa İrəvani, yüksək poetik istedadla malik, xalq arasında nüfuz qazanmış Çəsmə İrəvani də xüsusi yer tutur. Eyni zamanda Məhəmməd xan Qacar İrəvaninin “Şəhab” təxəllüsü ilə yazan oğlu, gənclik illərində mükəmməl təhsil almış, qəzəl janrında ustalığı ilə seçilən Həsən, eləcə də “Qabil” təxəllüsü ilə yazan üçüncü oğlu Hüseynəli də yaradıcılıqlarında “İrəvani” imzasını daşımışlar. Bu fakt İrəvanın yalnız coğrafi deyil, eyni zamanda ədəbi-identik məkan kimi mövcudluğunu təsdiqləyir (*Qərbi Azərbaycana qayıdış: Festival-konqresin materialları*, n.d.).

“İrəvani” adı ilə tanınan Məhəmməd ibn Hüseyn Rəvani Sədi Şirazinin məşhur *Gülüstan* əsərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. 1657–1658-ci illərdə tamamlanan və 107 vərəqdən ibarət olan *Tərcümeyi-Gülüstan* adlı bu əlyazma hazırda Təbriz Milli Kitabxanasında qorunur. Nəsx xətti ilə köçürülmüş əlyazma 1923-cü ildə görkəmli Azərbaycan kitabşünası Hacı Məhəmməd Naxçıvani tərəfindən kitabxanaya hədiyyə edilmişdir.

Mirzə Müslüm Qüdsi İrəvani 1752–1808-ci illər arasında İrəvanda doğulmuş və burada yaşamışdır. O, İrəvan xanlığında münşi (katib) vəzifəsində çalışmış, “Qüdsi” təxəllüsü ilə poetik yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. Onun elm aləminə məlum olan yeganə “Divan”ı 2814 şifrəsi ilə Hacı Məhəmməd Naxçıvani adına Təbriz Milli Kitabxanasında mühafizə olunur. Qüdsinin “Divan”ı haqqında ilkin məlumatları tədqiqatçı Eynulla Mədətli toplamış, şərqşünas Şəmsi Pənahlı isə bu əlyazma əsasında monoqrafiya hazırlamışdır. Fars, türk və ərəb dillərində yazan Qüdsinin yaradıcılığı içərisində farsca qələmə alınmış “Tövsi-fi-İrəvan” (“İrəvanın vəsfi”) məsnəvisi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu əsərdə Çuxursəd, Qırxbulaq, Xan bazarı, Dərəbağı, Xan məscidi, Göyçə yaylağı kimi İrəvan bölgəsinin mahal, məhəllə və tarixi məkanlarının adları çəkilir ki, bu da əsəri həm ədəbi, həm də tarixi-coğrafi mənbə kimi dəyərli edir (Şəmsi, 2019, s. 100).

XIX əsrdə yaşamış və “İrəvani” adı ilə tanınan ziyalılardan biri də görkəmli Azərbaycan rəssamı Mirzə Qədim İrəvanidir. Onun yaradıcılıq irsinə portretlər, trafaret rəsmlər, divar rəsmləri, zinət əşyaları və şüşə üzərində işlənmiş təsvirlər daxildir. Mirzə Qədim İrəvaninin əsərləri bu gün Azərbaycan, Gürcüstan və Rusiya muzeylərinin kolleksiyalarında saxlanılır. Natalya Miklaşevskayanın *Azərbaycan incəsənəti* (1954) adlı fundamental tədqiqatında rəssamın 23 əsəri haqqında ətraflı məlumat verilir (Miklaşevskaya, 1954).

Həmin əsərlərin iyirmisi Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyində, ikisi Sankt-Peterburqdakı Ermitaj muzeyində, biri isə Gürcüstan Dövlət İncəsənət Muzeyində mühafizə olunur. Tanınmış alim Ziyəddin Məhərrəmov rəssamın nəvəsi İsmət Axundovun fikrinə əsaslanaraq, Parisdə məşhur Rodenin ev muzeyində Mirzə Qədim İrəvaninin bir əsərinin saxlandığını qeyd edir (Məhərrəmov, 2018, s. 81).

Xüsusilə qeyd edilməlidir ki, Gürcüstan Dövlət Muzeyində saxlanılan və XIX əsrin 50-ci illərində İrəvanda Sərdar sarayı üçün çəkilmiş iriölçülü portretlərdə Mirzə Qədim İrəvaninin imzası aydın şəkildə müşahidə olunur.

“İrəvani” soyadını daşıyan məşhurlardan Əmir Əli Sərdar İrəvani 1974-cü ildə Təbrizdə anadan olmuşdur. İrəvan xanlığının son sərdarı Hüseynqulu xan Qacar və Məhəmməd həsən xan Sərdar tərəfindən istifadə edilən bu adın daşıyıcısı hazırda Almaniyada yaşayır. Sonuncu İrəvan xanının qardaşı titulu indi onun varisi hesab edilən Qərbi Azərbaycan icmasının üzvü, tədqiqatçı Əmir Əli Sərdari İrəvani daşıyır. Əcdadları Fətəli şah Qacara itaət etmədiyi üçün Tehrana sürgün edilmiş, Qacarlar arasında nikah bağlanmış, Tehrandə dünyaya göz açmış, böyük nüfuzlu malik babasının titulu seçmişdir. Hal-hazırda İrəvanda doğulmadan, yaşamadan bu soyadı qürurla daşıyan soydaşlarımız bu irsin layiqli davamçıları kimi fəaliyyət göstərirlər (*İrəvan xanlığının varisi*, n.d.).

### Nəticə

İrəvan ədəbi mühitinin nümayəndələri Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində mühüm yer tutur. Onların fəaliyyəti, bir tərəfdən, əruz vəznində Azərbaycan türkcəsində yazılmış orijinal və yüksək bədii dəyərə malik şeirlərlə, digər tərəfdən isə demokratik maarifçilik ideyalarının yayılması və elmi əsərlərin nəşri ilə səciyyələnir. Bu mühitdə yetişmiş şair və alimlər təkcə poetik yaradıcılıqla kifayətlənməmiş, eyni zamanda cəmiyyətin intellektual inkişafına xidmət edən ideyaların daşıyıcıları olmuşlar.

“İrəvani” imzası ilə tanınan bir sıra elm və mədəniyyət xadimləri vardır ki, onların İrəvanla bağlılığı yalnız doğum yerləri ilə məhdudlaşsa da, məhz bu adla tanınmış, bu soyad və təxəllüs altında yaşayıb-yaratmış, Şərq elmi, ədəbiyyatı və mədəniyyətinin inkişafında müstəsna rol oynamışlar. Bu imza zamanla təkcə coğrafi mənsubiyyəti deyil, həm də müəyyən bir elmi-ədəbi məktəbi və mədəni ənənəni ifadə edən simvola çevrilmişdir. Orta əsr tarixi mənbələrində Rəvan və İrəvan adları ilə qeyd olunan şəhər mərkəzində formalaşmış İrəvan xanlığı, Nadir şah Əfşarın vəfatı və Əfşarlar dövlətinin süqutundan sonra Çuxursəd bəylərbəyliyi əsasında yaranmış və 1747–1828-ci illərdə mövcud olmuşdur. XX əsrin əvvəllərinə qədər İrəvan Bakı, Təbriz, Xoy, Naxçıvan və digər şəhərlərlə yanaşı Azərbaycanın aparıcı elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi tanınmışdır. Azərbaycan elm və mədəniyyət tarixində “İrəvani” soyadı ilə tanınmış çoxsaylı alim, yazıçı və sənətkar bu zəngin irsə əhəmiyyətli töhfələr vermişdir.

Lakin əslən İrəvandan olan və müxtəlif ölkələrdə “İrəvani” imzası ilə fəaliyyət göstərmiş onlarla elm və mədəniyyət xadiminin əsərləri və əlyazmaları XIX əsrdə rus işğalı, İrəvan qalası uğrunda döyüşlər, XX əsrdə şəhərin Ermənistanla verilməsi, 1905–1906-cı illər qırğınları, 1918–1920-ci illər soyqırımı və azərbaycanlı əhalinin dəfələrlə doğma yurdlarından didərgin salınması nəticəsində ya itirilmiş, ya da tamamilə məhv edilmişdir. Buna baxmayaraq, Azərbaycan və qonşu ölkələrin arxiv və kitabxanalarında İrəvan ədəbi mühitinə aid qiymətli materiallar bu gün də qorunub saxlanılır.

Bu irsin sistemli şəkildə araşdırılması, elmi dövriyyəyə cəlb edilməsi və beynəlxalq elmi ictimaiyyətə təqdim olunması təkcə ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizin zənginləşdirilməsi baxımından deyil, həm də tarixi həqiqətlərin üzə çıxarılması və ədalətin bərpası — Qərbi Azərbaycana qayıdış ideyasının elmi əsaslarla təsdiqi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

### Ədəbiyyat

1. Bayramov, İ. (2023). *Qədim Azərbaycan şəhəri - İrəvan*. 210.
2. Əliyev, F., & Həsənov, U. (2007). *İrəvan xanlığı*. Şərq-Qərb, 144.
3. İrəvan xanlığının varisi. (n.d.). Retrieved from <http://www.anl.az/down/meqale/cumhuriyyet/2021/aprel/741830.htm>
4. Köçərli, F. B. (2005). *Azərbaycan ədəbiyyatı* (II cild). Avrasiya Press, 464.
5. Məhəmmədli, T. (1987). *Danışməndani Azərbaycan*. Azərnəşr, 464.
6. Məhərrəmov, Z. (2010). *İrəvanda məktəbdarlıq və maarifçilik (1800–1920-ci illərdə ədəbi-mədəni mühit)*. Nurlan, 320.
7. Məhərrəmov, Z. (2018). *İrəvan ədəbi mühiti* (Monoqrafiya). ADPU-nəşriyyatı, 296.
8. Mustafa, N. (2020). *İrəvan şəhəri*. Red N Line MMC. 292.
9. Natalya, M. (1954). *Azərbaycan incəsəniti*.
10. Qərbi Azərbaycana qayıdış: Festival-konqresin materialları. (n.d.). Retrieved from <https://qerbiazərbaycan.com/q%C9%99rbi-az%C9%99rbaycanda-elm-v%C9%99-t%C9%99hsil/>
11. Səməd, S. (2014). İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur. (İ. Quliyev, Tərcüməçi). *Kitab Zərdabi*, 197–216.
12. Şəmsi, P. (2019). *Mirzə Müslüm Qüdsi İrəvaninin türkcə əsərləri* (II nəşr). Zərdabi, 100.
13. Zeynalov, Ə. (2013). *İrəvan Ziyalıları*. Bakı. Retrieved from <http://hdl.handle.net/123456789/1508>

Daxil oldu: 01.09.2025

Qəbul edildi: 01.12.2025